

จากคลองแสนแสบสู่กัมพูชา:
เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี*
From Saen Saep Canal to Cambodia:
The Route of Chao Phraya Bodindecha (Sing Singhaseni) in His-
torical and Archeological Sources

ดร. ศานติ ภัคดีคำ
Dr. Santi Pakdeekham

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง จากคลองแสนแสบสู่กัมพูชา: เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี เป็นการศึกษาเส้นทางเดินทัพและสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องจากหลักฐานต่างๆ โดยเฉพาะหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี จากการศึกษาพบว่า เส้นทางที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ใช้เป็นหลัก คือเส้นทางจากเมืองปราจีนบุรี ไปยังเมืองพระตะบอง ซึ่งทำให้มีการพัฒนาเส้นทาง เช่น มีการขุดคลองแสนแสบ และมีการขุดคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ปากน้ำโยทะกา รวมทั้งมีการตั้งเมืองขึ้นใหม่ตามรายทาง ได้แก่เมืองประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี เมืองวัฒนานคร เมืองอรัญประเทศ เป็นต้น

คำสำคัญ ประวัติศาสตร์ไทย, ประวัติศาสตร์กัมพูชา, เส้นทางโบราณ, ความสัมพันธ์ไทย – กัมพูชา

Abstract

This study explores in the ancient route of Chao Phraya Bodindecha (Sing Singhaseni) in the archeological and historical sources. The ancient route of Chao Phraya Bodindecha (Sing Singhaseni) included the route from Bangkok to Prachinburi and to Battambang Province. During his journey, Chao Phraya Bodindecha (Sing Singhaseni) built two new canals “Saen Seap” and “Klong Lat”. He also founded towns of Prachatakhram, Kabinburi, Watthananakhorm and Aranyaprathet.

Keywords : History of Thailand, History of Cambodia, Ancient Route, relationship between Thai - Cambodia

* งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. 2556 คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

1. ความสำคัญ และที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

เส้นทางที่เชื่อมระหว่างประเทศไทย – กัมพูชา ที่มีความสำคัญตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางที่ผ่านภาคตะวันออกเฉียงของไทย โดยผ่านจังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดสระแก้ว ไปยังกัมพูชา ซึ่งเดิมเคยเป็นเส้นทางเดินทัพของไทยไปยังกัมพูชาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เส้นทางสายนี้ได้มีการพัฒนาให้มีความสะดวกมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีการสงครามอานามสยามยุทธระหว่างไทย – เวียดนาม ทำให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) แม่ทัพใหญ่ได้ยกทัพไปตามเส้นทางสายนี้ และได้มีการปรับปรุงการเดินทางให้มีความสะดวกมากขึ้น เช่น มีการขุดคลองลัด มีการสร้างทางเดิน รวมทั้งสร้างวัดไว้ตามจุดพักในเมืองสำคัญตลอดรายทาง

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันร่องรอยหลักฐานทางโบราณและประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ถูกทำลายไปมาก เนื่องจากการพัฒนาและความรู้เท่าไม่ถึงการ ประกอบกับผู้ที่มีความรู้เรื่องราวค่าบอกเล่าในพื้นที่ๆ มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางสายนี้ใกล้จะหมดไปพร้อมกับคนรุ่นเก่า

ดังนั้นหากไม่มีการศึกษา เก็บข้อมูลค่าบอกเล่า และศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีของเส้นทางนี้ไว้ข้อมูลสำคัญทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวก็อาจจะสูญหายไป ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวิจัยเส้นทางเดินทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จากหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี อันน่าจะทำให้เข้าใจถึงที่มาและความสำคัญของเส้นทางโบราณที่ใช้ในการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชา ได้มากขึ้น รวมทั้งช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทย – กัมพูชา ได้อย่างชัดเจนมากขึ้นอีกด้วย

2. วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา ความสำคัญ และตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญ ของเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี
2. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา ความสำคัญ และตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญ ของเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จำความทรงจำของผู้รู้ในท้องถิ่น
3. เพื่อสร้างองค์ความรู้ในเรื่องเส้นทางโบราณระหว่างไทย – กัมพูชา อันน่าจะทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย – กัมพูชา ได้อย่างชัดเจน

3. ขอบเขตของการวิจัย

1. ศึกษาตำแหน่งที่ตั้ง และประวัติความเป็นมาของสถานที่ต่างๆ ในเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) โดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี
2. ศึกษาจากเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ หมายรับสั่ง รวมทั้งคำบอกเล่าจากผู้รู้ในท้องถิ่น โดยเฉพาะในจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ซึ่งอยู่ในบริเวณของเส้นทางเดินทัพ

4. ทฤษฎี สมมติฐาน และกรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย

สมมติฐานของงานวิจัยคือ เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) น่าจะเป็นเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อระหว่างดินแดนประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา มาตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ได้มีการปรับปรุงให้มีความสะดวกยิ่งขึ้น และมีการตั้งเมืองต่างๆ เพิ่มขึ้นเพื่อใช้เป็นเส้นทางเดินทัพในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยผ่านจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ในปัจจุบัน

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่จะนำผลวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. เป็นการสร้างความรู้ใหม่เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ในเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
2. สามารถนำไปใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
3. สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลในการสร้างแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนหรือท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

6. แผนการถ่ายทอดเทคโนโลยีหรือผลการวิจัยสู่กลุ่มเป้าหมาย

เผยแพร่ผลการวิจัยในวารสารทางวิชาการในสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง

7. วิธีการดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง/เก็บข้อมูล

1. เก็บข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาเขมร รวมทั้งเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
2. เก็บข้อมูลจากการสำรวจเอกสารในหอสมุดแห่งชาติ พระนคร
3. ลงพื้นที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในกรุงเทพมหานคร จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว เพื่อสำรวจหลักฐานทางโบราณคดีภาคสนาม และเพื่อเก็บข้อมูลจากผู้รู้ในท้องถิ่น

4. วิเคราะห์ข้อมูล
5. เรียบเรียงผลการวิจัยโดยใช้วิธีการเรียบเรียงแบบพรรณนา

7. สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเส้นทางเดินทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นการย้อนรอยเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปกัมพูชาและเวียดนาม ในสงครามอานามสยามยุทธ

สงครามอานามสยามยุทธ เป็นผลกระทบโดยตรงจากการแทรกแซงของเวียดนามที่มีต่อลาว และเป็นผลมาจาก การแทรกแซงของเวียดนามต่อกัมพูชาในสมัยรัชกาลที่ 2 จากนั้นเวียดนามพยายามเข้าปกครองแผ่นดิน กัมพูชาโดยให้ข้าหลวงแคว้นโคชินจีนมีอำนาจทั้งการทหารและพลเรือนเหนือแผ่นดินกัมพูชาทั้งหมด รวมทั้งให้ เกณฑ์ชาวกัมพูชาชุดคลองจากเมืองมัตจฐริก (โจ๊ก) ไปเมืองเปียม (เมืองบันทายมาศหรือเมือง ฮาเตียน) แล้ว ยึดครองดินแดนของกัมพูชาซึ่งอยู่ปากแม่น้ำโขงทั้งหมด ส่วนไทยยังคงดูแลเฉพาะดินแดน 3 เมืองที่ไทยได้ให้มา ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ คือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมเรียบ และเมืองศรีโสภณ

จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังเสร็จสงครามปราบเจ้าอนุวงศ์ ไทยไม่พอใจ เวียดนามที่เข้าแทรกแซงการปกครองเวียงจันทน์ของราชสำนักไทยในเวลานั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2376 ปรากฏว่าได้ เกิดการกบฏของเวียดนามในเมืองไซ่ง่อน (ไพนคร) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยา บดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนโดยยกเป็นทัพบกเข้ามากัมพูชา เพื่อบรรจบกับ ทัพเรือซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นแม่ทัพ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 53) สงครามครั้ง นี้ยืดเยื้อกว่า 15 ปี (ศานติ ภัคดีคำ. 2554)

ในที่สุดตกลงกันว่าทั้งไทยและเวียดนามยอมรับนับถือให้สมเด็จพระศรีสุริเยศจักราม เป็นพระมหากษัตริย์เขมร ขึ้นตรงต่อไทยแต่ให้ส่งบรรณาการแก่เวียดนาม (ทองสืบ ศุภะมาร์ค. 2526)หลังจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างไทย กับกัมพูชาได้ดำเนินต่อไปด้วยดี ประเทศกัมพูชามีสงบสุขภายหลังจากสงครามที่ยาวนาน ซึ่งได้ทำให้เกิดสภาวะบ้าน แดงสาทรกษัตริย์ พระพุทธศาสนาถูกทำลายก็ได้มีการรื้อฟื้นขึ้นใหม่ (ศานติ ภัคดีคำ. 2552) ดังนั้นไทยกับ กัมพูชาจึงดำรงความสัมพันธ์ที่ดีนี้มาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้วยเหตุที่มีศึกสงครามตลอดระยะเวลากว่า 15 ปี เส้นทางที่ใช้ในการเดินทัพทางบกของเจ้าพระยาบดินทร เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงมีความสำคัญ เพราะใช้เป็นเส้นทางลำเลียงไพร่พล เสบียงอาหาร และยุทโธปกรณ์ต่างๆ ไปยังเมืองพระตะบองซึ่งเป็นที่ตั้งทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา

จากการศึกษาพบว่า การเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปกัมพูชา ใช้เส้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากกรุงเทพฯ – สระแก้ว แล้วเข้าไปทางเมืองศรีโสภณ เมืองมณฑลบุรี จนถึงเมืองพระตะบองซึ่งเป็นที่ตั้งทัพใหญ่

การเดินทางของเจ้าพระยาบดินทรเดชาใช้เส้นทางเมืองปราจีนบุรี – เมืองพระตะบอง ซึ่งต้องยกทัพทางเรือจากพระนครไปยังเมืองฉะเชิงเทราเสียก่อน จากนั้นจึงเดินบกไปปราจีนบุรี ประจันตคาม กบินทร์บุรี ฯลฯ ตามลำดับ แต่เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทราไม่สะดวก เพราะต้องเดินทางอ้อมโดยต้องพายเรือย้อนลงไปเข้าคลองสำโรงที่เมืองสมุทรปราการ แล้วตัดไปทะลุแม่น้ำบางปะกงที่ทางใต้ของเมืองฉะเชิงเทรา จากนั้นจึงพายทวนน้ำขึ้นไปฉะเชิงเทรา (นิราศทัพเวียงจันทน์. 2544) ซึ่งเป็นการยากลำบากและเสียเวลาในการลำเลียงยุทโธปกรณ์สำหรับกองทัพ ดังนั้นจึงมีการขุดคลองเพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา – แม่น้ำบางปะกงขึ้นใหม่เส้นทางหนึ่งโดยมุ่งไปให้ใกล้กับโยทะกามากที่สุด คลองที่ขุดขึ้นใหม่นี้จึงตัดจากกรุงเทพฯ ไปยังบางซอก เรียกกันว่า “คลองบางซอก” และในเวลาต่อมานิยมเรียกว่า “คลองแสนแสบ”

คลองแสนแสบ

“คลองแสนแสบ” ตามที่รู้จักกันในปัจจุบันคือ “คลองบางกะปิ” เชื่อมกับ “คลองบางซอก” เป็นคลองที่มีความสำคัญมากที่สุดของพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คลองสายนี้ยาวตั้งแต่คลองคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม) ผ่านทุ่งบางกะปิ ไปจนถึงหัวหมาก แต่เดิมคลองน่าจะไปสิ้นสุดที่ทุ่งบางกะปิที่หัวหมากจึงเรียกกันมาแต่เดิมว่า “คลองบางกะปิ” เมื่อพิจารณาจากแผนที่พบว่าคลองเส้นนี้เชื่อมกับ “คลองมหานาค” ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2326 (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 22)

ด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์สำหรับลำเลียงเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์ไปยังกองทัพที่ท่าสงครามในประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างกุลีจีนขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางซอก ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัด ฉะเชิงเทรา คลองขุดใหม่นี้มีชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งว่า “คลองบางซอก” (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 74)

หลังจากขุดคลองบางซอก หรือ คลองแสนแสบแล้ว คลองเส้นนี้ได้กลายเป็นเส้นทางหลักในการเดินทางและการลำเลียงยุทโธปกรณ์ไปยังกัมพูชา โดยเฉพาะในสงครามอานามสยามยุทธหลังปี พ.ศ. 2382 แล้วก็น่าจะใช้เส้นทางนี้ในการยกทัพลำเลียงผู้คน ยุทโธปกรณ์ และยุทโธปกรณ์ ไปยังปากน้ำโยทะกาแทนเส้นทางเดิมที่ต้องอ้อมไปทางคลองสำโรง

นอกจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จะได้เป็นผู้ดูแลการขุดคลองแสนแสบแล้ว ยังมีตำนานเล่าว่า ในระหว่างที่ขุดคลองบางขนากนั้นได้พบพระพุทธรูปปางลีลา เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงให้สร้างวัดขึ้นเรียกว่า “วัดเทพลีลา” ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า “วัดตึก” (เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลงนิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์. 2546: 10)

ด้วยเหตุนี้เมื่อพิจารณาจากช่วงเวลาขุดคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบ ซึ่งใช้เวลา 3 ปี (ระหว่าง พ.ศ. 2380 – 2382) จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า วัดเทพลีลา น่าจะสร้างขึ้นในช่วง พ.ศ. 2381 –2382 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เดินทางกลับเข้ามาจากกัมพูชา เข้ามากรุงเทพฯ ทាំងงานพระบรมศพกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย แล้วได้ดูแลการขุดคลองแสนแสบ แทนพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) (ศิลปากร, กรม. 2505) เนื่องจากพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาต้องคุมทัพไปช่วยราชการเมืองไทรบุรี (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 78)

นอกจากวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประวัติการขุดคลองแสนแสบและเส้นทางเดินทัพในสงครามอานามสยามยุทธแล้ว ในบริเวณใกล้เคียงโดยเฉพาะพื้นที่บริเวณฝั่งตรงข้ามของวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก ก็เป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน เนื่องจากเป็นบริเวณที่กล่าวกันว่าเป็นที่ตั้งทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

ปากน้ำโยทะกา

หลังจากเดินทางออกปากคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบแล้ว เส้นทางที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาใช้ในการเดินทางต่อไปยังเมืองปราจีนบุรีคือ เดินทางขึ้นเหนือตามแม่น้ำบางปะกงไปยัง “ปากน้ำโยทะกา” ซึ่งเป็นจุดบรรจบกันระหว่างแม่น้ำนครนายก ซึ่งไหลมาจากจังหวัดนครนายก และแม่น้ำปราจีนบุรี ที่ไหลมาจากจังหวัดปราจีนบุรี ก่อนที่จะรวมกันเป็นแม่น้ำบางปะกง

ปากน้ำโยทะกา เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญจุดหนึ่งที่มีการกล่าวถึงทั้งในเอกสารโบราณและแผนที่เก่า อย่างน้อยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ ปากน้ำโยทะกาเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการยกทัพไปปราบเจ้าอนุวงศ์ด้วย ดังปรากฏหลักฐานว่ากองทัพใหญ่ที่ 2 ซึ่งจะยกไปปราบเจ้าอนุวงศ์นั้นให้ไปตั้งประชุมพลอยู่ที่ปราจีนบุรีแล้วยกขึ้นไปบรรจบทัพที่ 1 รวมทั้งกองทัพที่พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ยกทัพไปทางนี้ด้วย

เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชาได้เดินทัพผ่านโยทะกาด้วย เพื่อจะยกทัพต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี หลักฐานเกี่ยวกับที่ตั้งของ “ปากน้ำโยทะกา” ที่ชัดเจนคือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ 7 “เขมรในนี้” (Santane Phasuk; & Stott, Philip. 2006: 114-115, 124-125) สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 แผนที่ฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ “ปากน้ำโยทะกา” ว่าเป็นจุดบรรจบระหว่างแม่น้ำนครนายกกับแม่น้ำปราจีนบุรีไว้อย่างชัดเจน

สำหรับบริเวณปากน้ำโยทะกานั้น แต่เดิมแม่น้ำบางปะกงเมื่อไหลผ่านหน้าวัดบางเตนแล้วไหลวกขึ้นไปทางเหนือเพื่อบรรจบกับแม่น้ำนครนายก ต่อมาในสมัยที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชานั้น ได้ให้ไพร่พลในกองทัพชุดคลองลัดแม่น้ำโยทะกา โดยลัดไปทางใต้บรรจบกับแม่น้ำนครนายก ซึ่งมีระยะทางใกล้กว่าชาวบ้านในบริเวณนั้นจึงเรียกคลองที่ขุดลัดขึ้นโดยเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ว่า คลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา หรือ คลองลัดเจ้าพระยาบดินทร์ แต่ในเวลาต่อมาแม่น้ำบางปะกงได้ไหลเปลี่ยนเส้นทาง มาออกทางคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชามากขึ้น ทำให้คลองลัดกว้างขึ้นและกลายเป็นแม่น้ำบางปะกง ส่วนแม่น้ำบางปะกงสายเดิมที่ไหลขึ้นไปทางทิศเหนือนั้น ได้ตื้นเขินกลายเป็นคลองเล็ก ซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับวัดบางเตน

เมืองปราจีนบุรี

เส้นทางในการเดินทางต่อไปหลังจากผ่านปากน้ำโยทะกาคือ เมืองปราจีนบุรี เมืองปราจีนบุรีในสงครามอาณานามสยามยุทธ์ เป็นเมืองที่สำคัญเมืองหนึ่งที่อยู่ในเส้นทางเดินทัพไทย – กัมพูชา เพราะเป็นที่รวมพลก่อนยกทัพไปเมืองประจันตคาม เมืองบึงนาราง และอรัญประเทศตามลำดับ นอกจากนี้ยังเมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองที่มีหน้าที่ในเรื่องการปลูกข้าวและสะสมเสบียง (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12. 2549: 619) เพื่อส่งเสบียงเลี้ยงกองทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งไปตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบองอีกด้วย

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้บูรณปฏิสังขรณ์วัดในเมืองปราจีนบุรีไว้ 2 วัดด้วยกัน ได้แก่ วัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) และวัดแจ้ง ซึ่งทั้งสองวัดนี้ในปัจจุบันมีการจัดสร้างศาลเพื่อระลึกถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในการที่เป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดทั้งสองไว้ด้วย

เมืองประจันตคาม

เส้นทางทัพบกหลักจากออกจากเมืองปราจีนบุรีน่าจะเดินทัพไปที่เมืองประจันตคาม เดิมเป็นด่านเมืองปราจีนบุรีทางทิศตะวันออก เรียกว่า “ด่านกบแจะ” ถัดออกไปจากเมืองปราจีนบุรีทางทิศตะวันออก หลักฐานเกี่ยวกับ “ด่านกบแจะ” ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ 7 “เขมรในนี้” และแผนที่ฉบับที่ 8 (Santane Phasuk; & Stott, Philip. 2006: 114-115, 124-125) แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่

แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ “ด่านกบเจะ” ไว้อย่างชัดเจน ในแผนที่นี้ยังไม่มีกรกล่าวถึงเมืองประจันตคามแต่อย่างใด แสดงว่าแผนที่นี้ควรนี้อายุก่อน พ.ศ. 2374 – 2376 ที่มีการยกฐานะด่านกบเจะเป็นเมืองประจันตคามแล้ว จากหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 2 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 “ด่านกบเจะ” ยังคงมีฐานะเป็นบ้านด่านกบเจะเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองประจันตคามแต่อย่างใด

เหตุที่มีการยกด่านกบเจะเป็นเมืองประจันตคามนั้น เนื่องจากในรัชกาลที่ 3 หลังจากสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมืองเวียงจันทน์ เมื่อปี พ.ศ. 2369 ท้าวอุเทน บุตรท่ายสร้อย เพี้ยเมืองแสน ชาวเมืองเวียงจันทน์ และครอบครัวได้อพยพครัวลาวมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านดงยาง (บ้านเมืองเก่า) ในบริเวณด่านกบเจะ ทำให้ด่านกบเจะมีผู้คนมากขึ้น ชุมชนใหญ่ขึ้น ประกอบกับเพื่อใช้เป็นจุดพักและจุดสะสมเสบียงอาหารในการเดินทัพไปกัมพูชา

ด้วยเหตุนี้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงได้ขอพระราชทานยกขึ้นเป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ยกด่านกบเจะเป็นเมืองประจันตคาม (พิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 148 – 149) สำหรับสถานที่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพคือ วัดทัพช้าง ซึ่งตามประวัติกล่าวว่า เป็นวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณที่พักทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อยกทัพไปรบกับเวียดนามในกัมพูชา

เมืองบรินทร์บุรี

ถัดจากเมืองประจันตคามเส้นทางทัพไปตรงมายังเมืองบรินทร์บุรี เดิมเรียกว่า ด่านหนุมาน เพราะเป็นด่านที่ตั้งอยู่ริมแควหนุมาน ชื่อด่านหนุมานปรากฏหลักฐานในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตั้งอยู่ถัดจากเมืองปราจีน เมืองใหม่ จากนั้นจึงเป็น “ด่านหนุมาน” นอกจากนี้หลักฐานสำคัญที่เกี่ยวกับ “ด่านหนุมาน” อีกอย่างหนึ่ง คือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ 7 “เขมรในนี้” และแผนที่ฉบับที่ 8 (Santane Phasuk; & Stott, Philip. 2006: 114-115, 124-125) แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ “ด่านหนุมาน” ไว้อย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 “ด่านหนุมาน” ยังคงมีฐานะเป็นบ้านด่านเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองบรินทร์บุรีแต่อย่างใด

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 หลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2369 เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้กวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้น พร้อมทั้งเมืองอื่นๆ ลงมากรุงเทพฯ แล้วขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่ตามเมืองต่างๆ หลายเมือง ในจำนวนนั้น ท้าวฟอง บุตรพระยาชัยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

เดิมเป็นราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาได้อพยพชาวไพร่ไปอยู่เมืองสกลนคร และได้เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร ได้นำชาวไพร่จำนวน 2,000 คนเศษ อพยพมาตั้งอยู่บริเวณด่านหนุมาน เมื่อปลายปี พ.ศ. 2371 เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงขอพระราชทานยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกบินทร์บุรี (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 148 – 149)

เมืองกบินทร์บุรี นอกจากจะมีความสำคัญในสงครามอานามสยามยุทธดังได้กล่าวมาแล้ว ในเมืองกบินทร์บุรียังมีสถานที่สำคัญอันเนื่องด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ด้วย คือ วัดหลวงบดินทรเดชา (เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกและแม่ทัพใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3. 2539). และวัดพระยาทำ (ทำวัตรสวดมนต์ (แปล) กับหลวงปู่ห้าแผ่นดิน วัดพระยาทำ อำเภอเมืองกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี. 2556) ซึ่งปรากฏหลักฐานว่าเป็นวัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นผู้สร้างทั้งสองวัด

ด่านพระปรงและด่านพระจารึก

เมื่อเดินทางออกจากเมืองกบินทร์บุรีแล้ว เส้นทางได้มุ่งไปทางตะวันออกข้ามแควพระปรง ซึ่งเป็นแควต้นแม่น้ำบางปะกงอีกสายหนึ่ง ที่ไหลไปบรรจบกับแควหนุมาน ที่บ้านปากน้ำเมืองกบินทร์บุรี ที่ริมแควพระปรงนี้เป็นที่ตั้งของด่านเก่าอีกแห่งหนึ่งปรากฏหลักฐานในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ด่านพระปรงตั้งอยู่ถัดจากเมืองปราจีน เมืองใหม่ ด่านหนุมาน ด่านพระปรง และด่านพระจารึก (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 – 1173. 2513). ด่านพระปรงและด่านพระจารึกนี้ ต่อมาภายหลังเมื่อมีการตั้งหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองกบินทร์บุรี เมืองวัฒนานคร และเมืองอรัญประเทศ ขึ้น ทำให้ด่านพระปรงหมดความสำคัญลง และไม่ได้มีการกล่าวถึงในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 3 ต่อมาเช่นด่านพระจารึก ซึ่งน่าจะได้ยกเลิกไปเช่นเดียวกัน

เมืองวัฒนานคร

จากนั้นเส้นทางทัพจึงเดินทัพไปที่เมืองวัฒนานคร ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา ในช่วงเวลาเดียวกับการยกด่านกบเจจะเป็นเมืองประจันตคาม และยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี เดิมเมืองวัฒนานครชื่อว่า ทุ่งแขก แต่ต่อมาได้ยกเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อใช้เป็นที่สำหรับสะสมเสบียงอาหารสำหรับส่งไปยังกองทัพ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 148 – 149)

เมืองอรัญประเทศ

อรัญประเทศ เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในเส้นทางการเดินทัพไทย – กัมพูชา ในช่วงเวลาเดียวกับการยกด่านกบ และเป็นเมืองประจันตคาม และยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี เดิมเมืองอรัญประเทศชื่อว่า “บ้านหินแร่” ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏในแผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ 7 “เขมรในนี้” และแผนที่ฉบับที่ 8 (Santane Phasuk; & Stott, Philip. 2006: 114-115, 124-125) แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ “บ้านหินแร่” ไว้อย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 “บ้านหินแร่” ยังคงมีฐานะเป็นหมู่บ้านเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองอรัญประเทศแต่อย่างใด

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 หลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2369 เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้กวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้น พร้อมทั้งเมืองอื่นๆ ลงมากรุงเทพฯ แล้วขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่ตามเมืองต่างๆ หลายเมือง ในจำนวนนั้น ได้มีการอพยพมาตั้งอยู่บริเวณบ้านหินแร่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหินแร่ขึ้นเป็นเมืองอรัญประเทศ เมืองอรัญประเทศ (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. 2538: 148 – 149) เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในเส้นทางระหว่างไทย – กัมพูชา ในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อเป็นจุดพักกำลังพล และเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับส่งไปให้กองทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองพระตะบอง

อย่างไรก็ตามต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการปักปันเขตแดนไทย – ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2449 ทำให้ตัวเมืองอรัญประเทศเก่า (บ้านหินแร่) อยู่ในเขตประเทศกัมพูชา ปัจจุบันเรียกว่า “ภูมิดงอรัญ” อยู่ในจังหวัดบันทายมีชัย และได้มีการย้ายเมืองอรัญประเทศมาตั้งที่ตัวเมืองอรัญประเทศในปัจจุบันเรียกว่า “อรัญประเทศใหม่” (ภักดี ภูธร (ชื่น ภักดีกุล), พระยา. 2496) ซึ่งเดิมเป็นชุมชนชาวเวียงจันทน์ที่อพยพเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกัน แต่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมคลอง “พรมโหด” เรียกกันว่า “บ้านอรัญทุ่งแค” ด้วยเหตุนี้ปัจจุบันเมืองอรัญประเทศใหม่จึงเป็นที่ตั้งของเมืองอรัญประเทศ และได้มีฐานะเป็นอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว สืบมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งถือว่าเป็นประตูสู่ประเทศกัมพูชาต่อไป

8. ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ควรมีการศึกษาเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในดินแดนประเทศกัมพูชา ซึ่งจะช่วยให้เกิดความเข้าใจเส้นทางการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชาในสมัยโบราณได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 – 1173. (2513). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกและแม่ทัพใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3. (2539). กรุงเทพฯ: สินธนา ก๊อปปี้ เซ็นเตอร์.
- ทองสืบ ศุภะมาร์ค. (2526). พระราชพงศาวดารเขมร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ทำวัตรสวดมนต์ (แปล) กับหลวงปู่ทำแผ่นดิน วัดพระยาทำ อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี. (2556). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- _____. (2526). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. (2538). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.
- นิราศทัพเวียงจันทน์. (2544). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12. (2549). กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ภักดีภูธร (ชิน ภักดีกุล), พระยา. (2496). เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2450. พระนคร: ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- ศานติ ภักดีคำ. (2552). เขมร “ถกสยาม”. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2554). เขมรรบไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิลปากร, กรม. (2505). จดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร: ศิวพร.
- เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลงนิราศ ฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์. (2546). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- Santane Phasuk; & Stott, Philip. (2006.) **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand.** Bangkok: River Books.